

УДК: 316.647.5

Валентина Ляпунова,

докторант кафедри педагогіки і педагогічної майстерності
Мелітопольського державного педагогічного
університету імені Богдана Хмельницького

ПРОБЛЕМА КЛАСИФІКАЦІЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ В НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Стаття присвячена теоретичному огляду наукових доробків щодо класифікації видів толерантності з точки зору різних наук. Розглядаються основні критерії, покладені в основу цих класифікацій. На підставі аналізу позицій різних авторів зроблено висновок про те, що наукові підходи до класифікації толерантності в даний час відрізняються великою строкатістю, неузгодженістю та суперечливістю. Оскільки критерії для узагальнення такої великої кількості емпіричного матеріалу поки не вироблені, доцільною стає розробка єдиного методичного інструментарію, що поєднує в собі всі перераховані види толерантності.

Ключові слова: толерантність, види толерантності, критерії класифікацій толерантності, педагогічна толерантність, компоненти толерантності педагога.

Статья посвящена теоретическому обзору научных разработок по классификации видов толерантности с точки зрения различных наук. На основании анализа позиций различных авторов сделан вывод о том, что научные подходы к классификации толерантности в настоящее время отличаются большой пестротой, несогласованностью и достаточной противоречивостью. Поскольку критерии для обобщения такого обилия эмпирического материала пока не выработаны, целесообразной становится разработка единого методического инструментария, объединяющего в себе все перечисленные виды толерантности.

Ключевые слова: толерантность, виды толерантности, критерии классификаций толерантности, педагогическая толерантность.

The article is devoted to a theoretical review of scientific research on classification of kinds of tolerance from the point of view of various Sciences. The approaches to the problem in the context of various disciplines, such as cultural studies, political science, sociology, pedagogy, psychology, as psychology of intercultural communications, children and adolescents psychology, pedagogical psychology and psychology of a personality are being analyzed. The basic criteria underlying these classifications are studied. Based on the analysis of the above mentioned approaches of different authors we come to the conclusion that the scientific approaches to the classification of tolerance

in the present time are rather contradictory and differ by great diversity and inconsistency. Since the criteria for generalization of such a plenty of empirical material have not been worked out yet, it becomes sensible to develop a unified methodological tools, which combines all of these kinds of tolerance.

Key words: *tolerance, kinds of tolerance, the criteria for classifications of tolerance, teaching tolerance.*

Постановка проблеми. Відзначаючи актуальність теми толерантності в усьому світі, більшість авторів погоджується з тим, що наукова опрацьованість цього поняття ще далека від досконалості. Складність і багатовимірність феномену толерантності проявляється в декількох напрямках, насамперед – у різноманітті видів і форм толерантності. З одного боку це поняття не можна представити як щось однозначне, чітко визначене та неподільне. З іншого боку, сутність толерантності, розсипаючись на безліч варіантів, типів, видів, форм, рівнів, може вислизнути від уваги дослідника. Толерантність, пронизуючи всі сфери соціального та індивідуального життя людини, є важливим виміром практично будь-якої дії, однією з ключових категорій людського життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми дозволив виділити ряд класифікацій видів толерантності за різними підставами. Характеристики різних видів толерантності представлені в роботах В. Бойко, С. Бондарєвої, А. Зімбулі, Д. Колесова, М. Мацковського, В. Петрицького, А. Скрябіної. У педагогічному аспекті толерантність розглядається в роботах С. Байбородової, Б. Вульфою, Р. Дмитрієвої, С. Козлової, Н. Міріманової, А. Погодіної, М. Рожкова, П. Степанова та ін. Не дивлячись на підвищений інтерес представників педагогічної науки до проблеми, дослідження толерантності в педагогічному аспекті значно відстають від її філософського, етичного та соціально-психологічного вивчення. У зв'язку з цим є необхідність конкретизувати види толерантності, що забезпечить можливості для кращого розуміння проблеми толерантності, більш якісної діагностики даного явища та побудови системи роботи з формування толерантності, починаючи з дитячого віку.

Мета статті – проаналізувати погляди вітчизняних та іноземних науковців на основні класифікації толерантності з позиції соціально-філософських та психолого-педагогічних наук; виділити найсуттєвіші їх характеристики, які необхідно враховувати у процесі підготовки майбутніх педагогів до формування толерантності у дітей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Така складна, багатоаспектна норма як толерантність в тому розумінні, яке існує сьогодні формувалась поступово і складається з її чисельних видів. Нові види толерантності виникають у процесі розвитку суспільства з

утворенням нових взаємовідносин, або трансформації існуючих чи переосмисленні міжособистісних стосунків та зміною власного ставлення до оточуючого середовища.

Філософські моделі та класифікації толерантності визначив російський учений В. А. Лекторський у праці «Про толерантність, плюралізм та критицизм» [3], запропонувавши чотири можливих способи розуміння толерантності (форми існування): 1) толерантність як байдужість (існування думок, істинність яких ніколи не може бути доведена) – релігійні погляди, цінності різних культур, етичні вірування, переконання і т.д.). Байдужість до існування різних поглядів та практик; 2) толерантність як неможливість взаєморозуміння (обмежує прояв терпимості повагою до іншого, якого разом з тим зрозуміти неможливо і з яким неможливо взаємодіяти). Повага до іншого, якого людина не розуміє і з яким не взаємодіє; 3) толерантність як поблажливність (привілейоване в свідомості людини положення власної культури, тому всі інші оцінюються як слабші: їх можна терпіти, але при цьому одночасно і зневажати). Терпимість до слабкості інших. Цей тип носить дещо зневажливий контекст. Це збігається з плюралізмом і пов'язане з виділенням привілеїв у системах поглядів та цінностей; 4) терпимість як розширення власного досвіду і критичний діалог – дозволяє не тільки поважати чужу позицію, а й змінювати свою в якості критичного діалогу.

Як свідчить історія людства і повсякденне життя, буває чисто декларативна толерантність, коли ні відносини, ні дії не відповідають заявам і промовам. Можлива і чисто реляційна толерантність, яка не виявляється ні у висловлюваннях, ні в діях. Політична реальність дає часто-густо приклади акційної толерантності, коли, незважаючи на заяви в ЗМІ і навіть вороже ставлення стосовно того чи іншого питання, у політичній практиці держави виявляють толерантність. Спрощене сприйняття толерантності включає одночасно всі види, коли толерантність має місце і у висловлюваннях, і у відносинах, і в діях.

Існує типологія толерантності за соціальними сферами її буття:

1. *Комунікативна толерантність.* Й. Стернін вважає «комунікативну толерантність однією з граней, тобто складовою частиною толерантності взагалі як компонента концептосфери народу, що проявляється в спілкуванні та об'єктивується спілкуванням. Комунікативний аспект толерантності є складником когнітивної свідомості нації...», оскільки «комунікативна поведінка народу зазвичай демонструє помітну національну специфіку навіть у народів із близькими культурними традиціями» [4, с. 78]. Науковець називає комунікативну категорію одиницею когнітивної свідомості народу – тобто тією частиною свідомості, яка відповідає за спілкування, концептом високого рівня абстракції, що визначає певний аспект комунікативної поведінки народу.

2. *Гендерна толерантність* – неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншої статі, відсутність ідей про перевагу однієї статі над іншою.

3. *Вікова толерантність* – неупередженість до «недоліків» людини, пов'язаних з її віком. Вікова толерантність цілком може поєднуватися із прийнятою у багатьох культурах повагою до осіб похилого віку.

4. *Освітня толерантність*: очевидно, що даний тип толерантності має відношення до побутової сфери і не пов'язаний з обговорюваним питанням, де рівень освіти суб'єктів права є вирішальним чинником.

5. *Міжнаціональна толерантність* – ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинності».

Міжнаціональна толерантність – системна сукупність психологічних настанов, відчуттів, певного набору знань і суспільно-правових норм (виражених через закон або традиції), а також світоглядно-поведінкових орієнтацій, які припускають терпиме або прийнятне ставлення представників якоїсь однієї національності (зокрема, на особистому рівні) до інших інонаціональних явищ (мови, культури, звичаїв, норм поведінки тощо). Сенс поняття толерантності містить поряд із просто терпимим ставленням принципи загальнолюдської моралі, що проявляються у пошані і обов'язковому дотриманні прав усіх народів світу; в усвідомленні єдності і загального взаємозв'язку різних етнокультур, в широких знаннях про мови, культури і походження різних народів, особливо тих, з якими відбувається безпосередній контакт; у неприйнятті війн, анексії та інших форм насильства у відносинах між національностями; у вирішенні міжнаціональних проблем на основі балансу інтересів.

На міжнародному рівні до толерантності належить взаємна пошана різних культур і традицій. Наприклад, було б неправомірним стилізувати під європейські культури або американський спосіб життя весь розвиток цивілізації і девальвувати всі форми, що відхиляються, скажімо, від європейських, оголошувати їх примітивними, варварськими і нерозвиненими. Визнання самоцінності інших культур полегшується, якщо увага спрямована не тільки на розділяючу основу, але й на об'єднуючий фактор, на загальнолюдські позиції: готовність прийти на допомогу, нести цивілізованість і чесність, словом те, що не лише на християнському Заході, але й у різних суспільствах в різних епохах завжди визнавалося як етичні цінності. У контексті європейського мислення толерантність – це не лише необхідна складова сучасної культури, але й універсальна цінність людства;

6. *Расова толерантність* – відсутність упереджень до представників іншої раси.

7. *Релігійна толерантність* – ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесіональних груп. Під релігійною толерантністю чи віротерпимістю розуміється як рівне ставлення держави до всіх релігій і віросповідань, так і толерантність, що існує у міжрелігійних і міжконфесійних відносинах. Саме релігійні та конфесійні суперечки лежать в основі більшості самих страшних світових конфліктів минулого та сьогодення. Тому важливим завданням є пошук потенційної можливості суміщення ментальних компонентів віри, поступового фокусування на все більш етичних пріоритетах, спираючись на позитивне, що об'єднує народи та конфесії, знаходити шляхи до мирного співіснування.

8. *Правова толерантність* проявляється в юридичній поведінці. Поведінка у дусі толерантності суб'єктів юридичної діяльності сприятиме вирішенню найбільш актуального завдання сучасності, від якого залежить подальший розвиток людства, – переходу від психології протистояння, підозрливості і насильства до культури миру, довіри, зміцнення національної і міжнародної стабільності, миру і безпеки невоєнними, гуманними методами;

9. *Географічна толерантність* – неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл та інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки.

10. *Міжкласова толерантність* – терпиме ставлення до представників різних майнових шарів – багатих до бідних, бідних до багатих.

11. *Фізіологічна толерантність* – ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками і т.д.

12. *Політична толерантність* – ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів і т. д. Політична толерантність передбачає, що ми у достатній мірі довіряємо нашим політичним опонентам, щоб дозволити їм організуватися, провести виборчу кампанію і сформувати уряд. Політична толерантність – найскладніше поняття. Толерантність у політиці скоріше віртуальний, бажаний стан, ніж реальний, і навряд чи толерантність є складовою формули влади. Політика – це боротьба за чужі ресурси і сфери впливу. Експансія такого роду і толерантність навряд чи можуть бути сумісними. Для політичних дій характерна дистанція між прихованим від суспільства і показаним йому, між словом і ділом. Якщо демократичні процеси пов'язані зі зростанням ролі громадянського суспільства і формуванням цивілізованої опозиції, такого роду дистанція природнім шляхом скорочується, і шанси толерантної політики зростають.

13. *Сексуально орієнтована толерантність* – неупередженість стосовно осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

14. *Маргінальна толерантність* (толерантність стосовно маргіналів) – ставлення до жебраків, наркоманів, алкоголіків, ув'язнених і т. д.

Т. Н. Чекмарьова [5] пропонує класифікацію на основі виникнення, розвитку і перебігу толерантності в результаті впливу психологічних факторів середовища. В результаті таких взаємовпливів толерантність формується у людини як певна властивість особистості, як соціально-психологічне явище в поведінці, як форма зміни, яку людина проявляє в будь-якій власній поведінці.

Дану групу можна розглянути в двох аспектах:

1) Толерантність як специфічна система стабілізації особистості. Ймовірно, толерантність можна розглядати як певну спеціальну систему стабілізації особистості (за типом психологічного захисту), спрямовану на огороження від неприємних, травмуючих переживань, пов'язаних з дискомфортом в даний період часу в даному просторі. Функціональне призначення та мета толерантності, виходячи з вищесказаного, полягає в ослабленні внутрішньоособистісних конфліктів (напруги, неспокою), обумовленого протиріччям між інстинктивними імпульсами несвідомого та засвоєними (інтеріоризованими) вимогами зовнішнього середовища, що виникають в результаті соціальної взаємодії. Послаблюючи цей конфлікт, толерантність, через її адаптивні особливості, регулює поведінку людини, її взаємодію та взаємовідносини, підвищуючи пристосованість та врівноважуючи психіку. При цьому особливість толерантності, що формується, може призвести до психічних перебудов, як позитивної, так і негативної спрямованості, до зміни поведінки чи до зміни способів побудови та підтримування міжособистісних відносин;

2) Толерантність як психологічна стійкість. Толерантність розглядається як відповідь на періодично повторювані однотипні ситуації, в які потрапляє особистість в результаті особливого поєднання факторів середовища, як подразників, так і її особистісних психічних і психофізіологічних особливостей.

У ситуації прояву толерантності, як спеціальної системи стабілізації особистості і як психологічної стійкості, людина демонструє поверхневе усвідомлення ситуації, стримування в поведінці (зниження контакту, невпевненість, розгубленість, сором'язливість, хвилювання), всупереч відвертості як показнику справжньої, позитивної, глибоко усвідомленої міжособистісної толерантності (прагнення до довірливо-відкритої взаємодії з оточуючими при високому рівні самокритичності).

Розглянемо види та особливості прояву толерантності за наведеними ознаками:

– «Толерантність до стресу» або «толерантність у стресовій ситуації»; рівень толерантності до стресу залежить від «особистісного адаптаційного потенціалу», тому висока толерантність до стресу дозволяє уникнути порушень в емоційній, морально-етичній сферах і зберегти професійне здоров'я.

– «Фрустраційна толерантність» (певною мірою визначає поведінку людини в стресових ситуаціях). Доведено, що високою фрустраційною толерантністю повинна володіти людина, яка працює в сфері освіти та інших сферах, які орієнтовані на взаємодію з дітьми. Висока фрустраційна толерантність забезпечить готовність педагога до «непередбачуваних робочих обставин», до «роботи з недружелюбно налаштованими» батьками та дітьми. Подібної точки зору дотримуються деякі дослідники, вказуючи на необхідність «розвивати в собі толерантність до фрустрації». Якщо педагог володіє подібною толерантністю, він здатний долати труднощі, переносити дисфорії тих, з ким він взаємодіє, бути готовим до виникнення різного роду перешкод, не давати спілкуванню «перетворитися на рутинний захід», звинувачувати батьків або дитину в тому, що «вони чинять перешкоди у роботі». У контексті педагогічної толерантності феномен фрустрації описаний В. Чернявською як переживання, що визначає ставлення до Іншого. Вона виділяє основні компоненти (фактори) фрустраційної толерантності педагога: емпатія, гнучкість (флексібельність), рефлексія, самоконтроль. «Фрустраційна інтолерантність» найбільшою мірою взаємопов'язана з нижчими цінностями та ціннісними орієнтаціями особистості.

– «Толерантність до тривоги», «толерантність до дискомфорту», «толерантність до дисфоричних відчуттів». «Внутрішній дискомфорт штовхає багатьох людей до дезадаптивної поведінки: починають переїдати, зловживати алкоголем, впадають у сплячку», повторюваність фрази: «Я не винесу цього». Систематичні вправи дозволяють підвищити свою толерантність практично до будь-яких форм дискомфорту, що покращує самопочуття.

– В емоційній сфері вивчається «афективна толерантність» або здатність конструктивно переносити афект через посилення здатності стримувати емоції, «толерантність до емоційного стресу».

– «Мовна толерантність» передбачає коректність оцінок, вміння прощати іншій людині її різкість, нестриманість у промові, визнання права співрозмовника на власну думку, що дозволяє уникнути словесного тиску і зробити спілкування дружньо рівноправним. Толерантність не має нічого спільного з лояльністю до агресії слова, потуранням грубостей мовлення. Йдеться про розуміння причин слабкостей, проступків, негативних моментів у поведінці людини, терпимості до можливих недоліків її характеру, але не до прийнятних словесних форм втілення цих недоліків. Прояви мовної толерантності пов'язані з вербалізованою негативною оцінкою об'єкта висловлювання. Толерантність проявляється у зниженні категоричності, емоційності, експресивності, інтенсифікації висловлювання.

– «Толерантність до фізичних навантажень», яка повинна бути, як норма, високого рівня. Ю. М. Шаніна звертає увагу на співзалежність

психічного і фізичного стану і зазначає, що позитивно впливає на підвищення толерантності до фізичних навантажень активне фізичне життя, руховий режим, здоровий організм, спосіб життя, що одночасно покращує психічний стан.

– У разі розвитку синдромів депресії проявляється «толерантність до бездіяльності» [1, с. 280].

– «Толерантність до одноманітної, монотонної діяльності» визначають як «пошук відчуттів». Виникнення даного виду толерантності залежить від сили «потреби людини в новизні, сильних і гострих відчуттях ... пошуку або уникненні нових переживань ... прагненні до фізичного і соціального ризику» [1, с. 280].

– «Толерантність до критики» як позитивну якість, Д. І. Фельдштейн пояснює: «з одного боку, особистісною самодостатністю, з іншого першорядною важливістю для суб'єкта самого предмету обговорення» [3, с. 11].

В деяких випадках толерантність проявляється як негативна для особистості (людського організму) властивість:

– «Толерантність до невизначеності», як негативна характеристика. Людині властиво відчувати себе «незатишно» у ситуаціях вступу на «незнайому територію», в ситуаціях, де бракує ясності, визначеності. Педагог повинен розвивати і тренувати в собі прояв почуття впевненості в ситуаціях невизначеності, оскільки «впевненість у своїй інтуїції та адекватності почуттів, у правильності прийнятих рішень і здатність ризикувати – всі ці якості допомагають переносити напругу, створювану невизначеністю» [4, с. 19].

– «Толерантність до негативного» (Е. Вільямс) – так можна виразити значення «здібності дозволяти собі жити в ситуації невизначеності, таємниць і сумнівів, без тривожного пошуку фактів і раціональних підстав» [4, с. 137].

– «Художня толерантність». Її формування Б. Діденко розглядає через «стійкість до споживання і перетравлення «естетичної погані», «...звикаючи до цих мерзенних шоу і смердючих видовищ, пересичуючись ними» [2, с. 42].

– «Толерантність до слави» формується через «звикання до місця благ і слави». «Звикання проявляється так само, як і в алкогольному варіанті в повній втраті почуття міри і постійній вимозі все більшої кількості похвали, почестей, порцій лестоців». Необхідність «потім «відвикати» від цієї «згубної звички» призводить до виникнення невротичних проявів: від примхливості та істеричності до розриву відносин і незаслуженого обвинувачення, ігнорування тих, хто більше не підтримує» [2, с. 92].

– «Толерантність до девіантної поведінки». Високий рівень

характерний для дітей – жертв насильства.

Дослідники виділяють декілька толерантних позицій особистості: толерантність як внутрішня установка, як прийняття та терпимість до іншого, чужого; толерантність як культурологічна норма; толерантність як неупередженість, як байдужість до іншого; толерантність стосовно тих, хто наносить нам шкоду; толерантність стосовно тих, хто наносить шкоду не нам, а комусь іншому, але нам немає до цього справи. Останнє назвати толерантністю важко – швидше за все, мова йде про байдужість, яка межує з ворожістю.

Висновки і перспективи. Таким чином, ми приходимо до висновку, що на сьогоднішній день накопичений досить багатий, але поки дуже важко порівнюваний емпіричний матеріал, зокрема, в галузях політичної, етнічної і міжкультурної, міжконфесійної, гендерної толерантності, толерантності у дитячому середовищі. Нам видається, що, оскільки критерії для узагальнення такої великої кількості емпіричного матеріалу поки не вироблені, доцільним стає розробка єдиного методичного інструментарію, що поєднує в собі всі перераховані види толерантності. Єдиний інструментарій також допоміг би вирішити і проблему з множинністю виділення різними авторами також поки що важко порівнюваних компонентів толерантності. Розуміння педагогами такого різноманіття проявів (видів) толерантності – інтолерантності дозволить напрацювати досвід з питань формування толерантності особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бардиер Г. Л. Социальная психология толерантности: дис.. докт. псих. наук: 19.00.05 / Г. Л. Бардиер. – СПб, 2007. – 457 с.
2. Диденко Б. А. Хищное творчество. Этические отношения искусства к действительности / Б. А. Диденко. – М., 2000. – 96 с.
3. Лекторский В. А. О толерантности, плюрализме и критицизме / В. А. Лекторский // Философия, наука, цивилизация // под ред. В. В. Казютинского. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – С. 284–292.
4. Хомяков М. Б. Толерантность в современной цивилизации / Толерантность // Под общ. ред. М. Б. Хомякова, С. М. Хаммела. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2007. – 180 с.
5. Чекмарева Т. Н. Толерантность – поиск мира и согласия в межличностном взаимодействии. Толерантность в теории. Учебное пособие / Т. Н. Чекмарева – Братск : ГОУ ВПО «БрГУ», 2011. – 171 с.
6. Чернявская В. С. Педагогическая толерантность: необходимость и возможность // Социальные и гуманитарные науки на Дальнем Востоке. – № 4 (8). – 2005. – С. 58–63.